

Останнім часом в історіографії Другої світової війни зросла увага до регіональних особливостей окупаційного режиму в Україні. Відомо, що загарбники розчленували її територію на кілька частин: дистрикт "Галичина", рейхскомісаріат "Україна", Трансністрія, військова зона. Важливим у цьому плані вважається з'ясування відмінностей в структурі управління цими територіями.

Серед дослідників які висвітлювали це питання, слід назвати О. Леонтєва, М. Загорулька та А. Юденкова, П. Рекотова, а також німецького дослідника Н. Мюллера.¹ В загальних рисах систему окупаційних органів відтворено в заключному томі серії "Книга пам'яті України" — "Безсмертя".² Проте, воно залишається не до кінця з'ясованим, зокрема, що стосується військової зони.

На думку фюрера, окупаційний режим на захопленій території СРСР мав бути несхожим до режиму, встановленого нацистами в країнах Європи, де управління здійснювалося через військову адміністрацію. 18 грудня 1940 р. він дав керівні вказівки щодо внесення змін до проекту плану "Барбароса", суть яких полягала в обмеженні оперативного тилу вермахту і функціонуванні інститутів імперських комісарів. Гітлер вважав, що військові не здатні ефективно управляти захопленими регіонами Радянського Союзу і впоратися зі складними політичними завданнями.³

Проте, військові не залишилися осторонь розробки планів розчленування СРСР. Вони активно співпрацювали зі створеним напередодні нападу рейхсміністерством східних окупованих областей Розенберга, на яке й покладалося завдання розробки конкретних заходів щодо управління регіонами Радянського Союзу з урахуванням національних особливостей в них. Так, Йодль і Верлімонт були присутні на нарадах у згаданому рейхсміністерстві, а представники Розенберга — на засіданнях ОКХ і ОКВ. Розенберг особисто не раз зустрічався з Канарісом, Браухічем, Редером. Для координації дій уповноважені рейхсміністерства були направлені у штаби трьох груп армій, які готувалися до нападу на СРСР.⁴ Таке тісне співробітництво мало той наслідок, що в середовищі військових набули підтримки ідеї Розенберга щодо диференційованої та дещо поміркованої окупаційної політики в окремих регіонах СРСР, зокрема в Україні.

Процес формування військової зони України залежав від двох взаємопов'язаних факторів:

1. Успішність просування вермахту вглиб території СРСР; 2. Створення і розширення рейхскомісаріату "Україна". На кінець 1941 р., коли наступ німців було зупинено, до військової зони увійшла більша частина Лівобережної України, а кордон з рейхскомісаріатом проліг по Дніпру. Літній наступ вермахту 1942 р. призвів до захоплення всієї території України, тому 1 вересня того ж року частина Лівобережжя також була передана до рейхскомісаріату.⁵ Під управлінням військової адміністрації протягом всього періоду окупації залишалися п'ять областей України, а саме — Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська та Сталінська. Вони і склали так звану "військову зону" України.

Територія, яка перебувала під безпосереднім управлінням військових поділялася на три зони: а) район бойових дій, б) тиліві армійські райони, в) прифронтовий район. Вищим територіальним органом влади на вказаній території вважався вермахт, хоча поряд з військовими інколи діяли й цивільні установи. Вся система німецьких органів управління чітко поділялася на три гілки: військова адміністрація, військово-господарські органи та карально-поліцейський апарат.

Органи військової адміністрації являли собою або самостійні відділи, або групу управління при оберквартирмейстері армії (VII адміністративний відділ). Вищим органом військової адміністрації спочатку був VII відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 р. керівництво перебрав на себе адміністративні відділи при штабах груп армій. Територіальними органами військової адміністрації були комендатури кількох типів: головні польові (на вересень 1942 р. їх було дві №399 у Конотопі та №397 "Донець" у Сталіно), польові (фельдкомендатури), гарнізонні (місцеві) I і II (орткомендатури).

Кожній польовій комендації в середньому підлягали 15—20 районів. Кожній з них підпорядковувалися кілька місцевих комендатур, які керували 4—5 районами. Для прикладу, польова комендатура №200 діяла у Конотопі на Сумщині від 24 листопада 1941 р. до 17 червня 1942 р. Спочатку в її віданні перебували 24 райони, в грудні їхня кількість зменшилась до 15, а потім — до 13 районів Сумської області. З 8 червня 1942 р. до неї, поряд з цим, передано 7 районів Курської області. На середину червня в її віданні перебували місцеві комендатури у Конотопі (I/307), Кропивницькому (I/270), Шостці (I/268), Глухові (I/271), Рильську (I/740), Льгові (I/906), а також військова місце-

ДІЯ
Л
О
С
Я
ва комендатура у Ворожбі.⁶ 198-ій польовій комендатурі в Охтирці на середину липня 1942 р. підпорядковувались 12 районів Сумщини: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський — безпосередньо польовій комендатурі; Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський — гарнізонній комендатурі I/766; Сумський, Миропільський, Хотенський, Ульяновський - філії польової комендатури №198 і гарнізонній комендатурі I/729 у Сумах.⁷

Влітку 1943 р. місцеві комендатури були ліквідовані, а їх функції передані польовим.⁸ Основне завдання комендатур полягало у забезпеченні спокою у підпорядкованих їм районах, а також у створенні керівництва і контролі за місцевими допоміжними органами управління, мобілізації резервів для ведення війни. Їхнє виконання викликало необхідність реєстрації населення, запровадження паспортної системи, регулювання розподілу робочої сили та сфери фінансів тощо. У той же час, питання організації діяльності шкіл, церкви, закладів культури, цивільного судочинства, пошти тощо відійшли на інший план.⁹

Сфера завдань адміністративних відділів формулювалася не чітко. Прикладом цього слугує "Особлива директива про завдання адміністративного відділу" начальника оперативного тилу 103 фон Рока від 10 липня 1941 р. У ній зазначено, що на відділ покладено всі завдання з внутрішнього управління, які не належать до компетенції господарських служб і не є компетенцією СС.¹⁰ Відсутність чітких інструкцій у військово-адміністративних органів пояснюється впевненістю німців у швидкій перемозі. Після просування вермахту вглиб території СРСР тиллові райони мали передаватися під управління цивільних властей рейхскомісаріатів, які й вирішували б основні управлінські завдання. Але наступ було зупинено, і військовим чиновникам довелося виконувати непритаманні їм функції.

Реалізувати плани з експлуатації окупованих регіонів СРСР було покликано розгалужену систему військово-господарських органів, очолювану рейхсмаршалом Герінгом. Основні завдання військово-господарських органів обговорювалися на засіданні економічного штабу "Ольденбург" 2 травня 1941 р. Як видно з протоколу, їхня суть полягала в тому, щоб забезпечити постачання продовольством збройних сил Німеччини за рахунок захоплених областей Радянського Союзу. Крім того, було визначено підприємства, роботу яких планувалося відновити: заводи з виробництва транспортних засобів, сталевих конструкцій, частково військові, текстильні фабрики.¹¹

Герінг поклав вирішення питань управління окупованими областями на економічний головний штаб, очолюваний генералом піхоти Томасом. Рейхсмаршалу ж і економічному головному штабу підпорядковувався господарський штаб економічного призначення "Ольденбург" (пізніше "Східний штаб економічного керівництва" або господарський штаб "Схід") на чолі з генерал-майором Шубертом. Цей штаб був вищим центральним органом безпосередньо в районах проведення операцій. У районі бойових дій біля генерал-квартирмейстера головнокомандувача сухопутними силами для виконання розпоряджень "Східного штабу економічного керівництва" було створено "Східний економічний штаб", якому підпорядковувалися військово-господарські установи у складі армійських штабів.¹²

"Східний економічний штаб" складався з начальника штабу з керівною групою, групи "La" (продовольче постачання та сільське господарство), групи "B" (промислова економіка з питаннями сировини, постачальні підприємства, лісове господарство, фінанси і банківська справа, торгівля і товарообіг. До неї також входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи), групи "M" (потреби військових частин, економіка промисловості озброєння, транспортне господарство).

На місцях "Східному економічному штабу" мали підпорядковуватися 5 господарських інспекцій (створювались у розташуванні кожної армійської групи при командувачі тилу цієї групи і керували економічною експлуатацією тилового району. Кожна складалася з груп "La", "B" і "M", ділянки роботи яких відповідали ділянкам роботи аналогічних груп економічного штабу); 23 господарських команди (створювались у районі розташування кожної охоронної дивізії, складалася з офіцера як начальника команди та кількох спеціалістів по окремих галузях роботи. При потребі господарській команді могли додати підрозділи зі збереження знярядь виробництва чи сировини, керівників сільського господарства для керівництва сільськогосподарськими підприємствами та інженерів для керівництва МТС); 15 філій (мали діяти у найважливіших пунктах районів господарських команд).

У районах групи армій "Південь" передбачалося діяльність господарської інспекції №3 у Києві (Баден). Їй мали підпорядкуватися господарські команди у Львові (Ламберг), Києві, Кишиневі, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Сталіно, Ростові, Сталінграді, а також філії у Севастополі, Керчі, Воронежі, Курську. Деякі з цих господарських одиниць так і не було створено у зв'язку з неможливістю захоплення районів, в яких вони мали діяти, однак апарат вже наявних постійно зростав.

Райони, що протягом всієї окупації перебували під владою військових інстанцій, на 1 жовтня 1942 р.

перебували у зоні діяльності господарської інспекції "Дон-Донець" у Сталіно (Донецьк). Їй підлягали 10 господарських команд (Wi Kdo) у відповідності до областей: Крим, Харків, 2 у Сталіно, Суми, Чернігів, Ворошиловград, а також Курськ, Ростов, Вороніж.¹³

Структура господарської команди Харкова, наприклад, складалася з трьох управлінь: сільського господарства (група "La"), лісового господарства (група "Forst"), індустріальна група (група "W"). Управлінням підпорядковувалися численні відділи. Так групі "La" підлягали: відділ аграрної політики, виробничий відділ, відділ обліку і розподілу продукції, персональний відділ, управління МТС, сільськогосподарський науково-дослідний інститут, обласне земельне управління, управління держмаєтками (з німецьким та українським відділеннями). Індустріальній групі "W" було підпорядковано такі відділи: технічних вузів, постачання військових і цивільних установ, "Залізо і метал", текстильної промисловості, "Камінь і земля", мінеральних масел і нафтового, догляду за виробництвами, торгівлі і ремісничого виробництва, хімічної промисловості, іншої промисловості, будівельного матеріалу, технічний, канцелярія і казначейство.¹⁴

У кожній з трьох зон, на які поділялася територія з воєнним управлінням (військова зона), існували свої певні особливості у господарському управлінні. Так, у районі бойових дій економічними питаннями займалися начальники тилу кожної окремої армії, тобто офіцери зв'язку управління військового господарства і озброєння ОКВ при штабах армій. Кожне економічне відділення при штабі армії (умовне позначення — IV WJ) мало у підпорядкуванні загони економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважених по сільському господарству при штабі кожної дивізії, полку, батальйону.

У тилкових армійських районах, що розташовувались між районами бойових дій і тилковими прифронтовими районами, всім розпоряджались теж начальники тилу армій. Але тут до їхнього оперативного підпорядкування підпадали ще й господарські групи окремих польових комендатур. У кожній польовій комендатурі був офіцер — начальник господарської групи. Його завдання полягало у забезпеченні необхідних потреб військ, які перебували у районі діяльності польової комендатури, а також підготовка економічної експлуатації району для потреб військового господарства.

У прифронтових районах використовувалися і господарські інспекції, і господарські команди з їхніми філіями. Тоді, як військові частини та їхні інтенданти рухалися далі з військами, господарські інспекції, команди та їхні філії залишалися на місці, до того ж, ці установи займалися не тільки питаннями військової економіки, хоча вони були для них пріоритетними, але й усією сферою економічних питань.¹⁵

Отже, німецький військово-економічний апарат був досить розгалужений. Він формувався з досвідчених офіцерів інтендантської служби (особливо вищі і середні щаблі). Частина з них було мобілізовано в армію з відповідальних посад цивільного господарства, з огляду на досвід управління. Це можна вважати значним чинником досить ефективної діяльності військово-економічної адміністрації.

Наявність двох управлінських структур, військово-господарської і військово-адміністративної, а також невизначеність сфери діяльності останньої породжувало численні суперечності між ними.

Третьою владою в окупованих областях був рейхсфюрер СС і начальник поліції Німеччини Гімлер. Його компетенція визначалася "Наказом Гітлера про запровадження поліцейного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР" від 17 липня 1941 р. До керівництва Гімлера належала поліцейна охорона. Між ним і командуванням вермахту було налагоджено тісну співпрацю. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. За ними закріплювалися так звані айнзацгрупи (оперативні групи), що мали за завдання придушувати будь-який опір і виконання особливих наказів з безпеки у тилкових районах. Саме вони виконували головну роль у знищенні "расовонеповноцінного" населення. З чотирьох айнзацгруп на Україні безпосередньо діяли дві — "С" і "D".

Охоронні та поліцейні функції входили в обов'язок й інших структур. При польових комендатурах та підрозділах вермахту діяли особливі відділи абверу (військової та контррозвідки). Їхнє завдання — боротьба з диверсантами, розвідгрупами супротивника та партизанами. Польовим і місцевим комендатурам підпорядковувалася також охоронна поліція, яка контролювала в'язниці і табори, допомагала айнзацкомандам здійснювати фільтрацію військовополонених, виявляти "політично ворожі елементи" та "расово неповноцінних" євреїв та циган. Зміцненню окупаційного режиму сприяла діяльність польової жандармерії. Вона займалася, зокрема, регулюванням руху, контролем системи перепусток, обліком населення, розслідуванням тяжких злочинів, наглядом за місцевою поліцією.¹⁶ Для виконання поліцейських та охоронних функцій створювалися підрозділи і з місцевого населення.

Для охорони тилу армійських угруповань вермахту виділялися спеціальні охоронні дивізії. В тилкових районах групи армій "Південь" на 1 грудня 1941 р. таких дивізій налічувалося три — 213, 444 і 454-та, а також кілька менших охоронних підрозділів.

Д Таким чином, німецький окупаційний апарат у військовій зоні складався з трьох частин: військово-адміністративної, військово-господарської та карально-поліцейської. Вони виконували різні завдання, але їхні функціонери координували свої дії і відповідальні за той кривавий окупаційний режим, який існував у північних та східних областях України.

І
Я
Л
О
С
Я
1. Леонтьев А. "Зелёная папка" Геринга. — М., 1942. — 42 с.; Загоруйко М., Юденков А. Крах плана "Ольденбург". — М., 1974. — С. 376; Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам'ять століть. — 1997. — № 5. — С. 121—126; Його ж. — Органи управління на окупованій території України (1941 — 1944 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 3. — С. 90—93; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1974. — С. 387. 2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — 944 с. 3. Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Документы и материалы. — М., 1973. — Т. 2. — С. 22. 4. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1974. — С. 77, 78. 5. ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 475. — Арк. 34. 6. Там само. — Спр. 157. — Т. 1. — Арк. 204. 7. Там само. — Спр. 147. — Арк. 40. 8. Там само. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 44. Оп. 2. — Спр. 332. — Арк. 5. 9. Там само. — Оп. 2. — Спр. 332. — Арк. 35. 10. Там само. — Спр. 147. — Арк. 40. 11. Преступные средства гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. — М., 1987. — С. 256—258. 12. Німецько—фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 7—9. 13. Державний архів Харківської області: Р-3080. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 6—8. 14. Там само. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 22. 15. Нюрнбергский процес: Сб. материалов: В 8 т. — М., 1987. — Т. 3. — С. 554—556. 16. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941 — 1945. — С. 178, 179.

Із джерел

ЗА ВИДАТНІ БОЙОВІ ЧИНИ

(до 45-річчя відзначення генерала Павла Шандрука орденом Віртуті Мілітарі)

Наказ

Війську Української Народної Республіки

ч. 8.

20 квітня 1961 р.

місце постою

(По Корпусу Генеральної Старшини)

Генеральний старшина Армії Української Народної Республіки генерал-полковник Павло Шандрук як контрактний дипломований полковник польського війська, а в українській службі старшина Генерального штабу, на початку 2 св. війни на території польської держави брав активну участь в польській вересневій кампанії 1939. За видатні бойові чини і особисту хоробрість, виявлену генералом Павлом Шандруком у цій кампанії на полі бою, Президент Річи Посполитої Польської відзначив його срібним хрестом п'ятої класи польського воєнного ордену ВІРТУТІ МІЛІТІРІ під ч. 12519.

Надання цього високого бойового відзначення стверджено в Лондоні (Англія) посвідченням польського Міністра Народної Оборони з дня 19. березня 1961 під ч. 559(перс.) 61 і легітимацією під ч. 21.

На підставі Тимчасового Закону про реорганізацію Українського державного Центру з дня 10. червня 1948 р. Розд. III, ст. 20, п. 2 та згідно з внеском Міністра Військових Справ, дозволяється генерал-полковникові Павлу Шандруку прийняти вищезначений польський Орденський срібний Хрест і носити його як на українському військовому мундурі, так і на цивільному одязі серед українських орденських відзначень на відповідному місці, визначеному Законом про ношення українськими старшинами чужоземних орденських нагород.

Оригінал підписали:

Др. Степан Витвицький

Президент Української Народної Республіки

А. Вовк, генерал-полковник

Міністр Військових Справ

Родинний архів Тимоша Олесіюка в Лос-Анджелесі.

Публікація Володимира Сергійчука.